

معرفی اولین معجم افعال قرآن

دکتر سید رضا نجفی
استاد گروه عربی دانشگاه اصفهان

چکیده

زبان عربی، یکی از زبان‌های زنده و پویای جهان می‌باشد که از قابلیت‌های فراوانی برخوردار است. این قابلیت‌ها در کلام عظیم الهی، قرآن کریم، به خوبی نمایان است. «فعل» یکی از مباحث گسترده زبان عربی در حوزه زبان‌شناسی، ترجمه و... می‌باشد. که در این مقال سعی شده تا معرفی اجمالی از «اولین معجم افعال قرآن» ارائه گردد تا چراغی باشد به سالکان و علاقمندان دریای عمیق زبان عربی. کلید واژه: معجم، چارچوب، روش، فهرس الافعال.

پیش‌گفتار

زبان عربی ششمین زبان بین‌المللی و نخستین زبان مشترک بیش از یک میلیارد مسلمان است. از آن‌جا که کلید فهم فرهنگ هر قوم، فقط زبان آن قوم است، مردم مسلمان ایران، با پذیرش اسلام به خوبی دریافته‌اند که نیازمند فراگیری علمی زبان غنی و فصیح عربی هستند. زیرا، با آموختن زبان عربی، راه و رسم زندگی دنیا و آخرت را فرا می‌گیرند. اگر چه بر اساس شواهد تاریخی، در هیچ دوره‌ای از تاریخ سیاسی ایران، زبان عربی، زبان محاوره

همه مردم این مرز و بوم نگشته، اما، بلاغت و فصاحت قرآن، چنان اشتیاقی در دانشمندان و ادیبان خوش ذوق فارسی گوی ایجاد کرد که همت خود را در راه تعلیم و تعلم و نیز، توسعه و ترویج ادبیات به کار گرفتند و به برکت قرآن، باعث پیدایش و توسعه بسیاری از علوم زبان عربی، هم چون صرف، نحو، بلاغت، عروض و لغت شدند.

مشارکت ایرانیان، در تدوین و باروری علوم اسلامی، از یک سو بر ذوق و استعداد سرشار ایرانیان و از سوی دیگر، از قدرت اسلام در تربیت چنین نیروهای خلاق حکایت دارد. دانشمندان ایرانی، از دیر باز خدماتی ارزنده به زبان قرآن تقدیم کردند. در علم قرائت، استادانی، چون؛ نافع و ابن کثیر و کسایی، در علم تفسیر، مفسرانی، چون طبری، و شیخ طوسی و جار الله زمخشری و طبرسی، در علم حدیث، اصحاب صحاح سته (بخاری، مسلم، ابو داود، ترمذی، نسائی، ابن ماجه)، همه ایرانی بودند. صاحبان کتب روایی شیعه، مانند کلینی، صدوق و طوسی همه از سرزمین ایران برخاسته اند. و در علوم گوناگون دیگر نیز، دانشمندی، مانند ابن مسکویه، فارابی، ابن سینا، سهروردی، صدر المتألهین شیرازی، خوارزمی، رازی و بیرونی از ایران درخشیدند.

در علوم لغوی نیز، دانشمندان مسلمان ایران، سهم به سزایی در غنی بخشی به زبان عربی دارند و در هر زمانی، متناسب با تلاش های پیشین و نیازهای موجود، مرزهای دانش را گشوده اند. تدوین معاجم لغوی ایرانی، به زبان عربی یا فارسی و یا دو زبانه؛ عربی فارسی از این تلاش هاست.

با تدبیر در پیشینه گردآوری واژگان در زبان عربی، پیدایش و تکوین آن را در سه مرحله می توان دید. در مرحله نخست، دانشمندی، مانند أبو إسحاق الخضرمی و عیسی بن عمرو نحوی و أبو عمرو ابن العلاء، بدون هیچ ترتیبی هر واژه ای که از عرب بادیه می شنیدند یادداشت می کردند. در مرحله دوم، فقط واژه هایی را ثبت کردند که مربوط به یک موضوع بود، مانند کتاب الطراز از أبو زید و کتاب الوحوش از أضمعی، و بالاخره، در مرحله آخر، معاجم لغوی در جهت کشف آسان تر الفاظ و معانی، بر اساس ترتیب ویژه ای - ترتیب حروف حلقی یا الفبایی - تدوین گردید. نخستین گونه از این معاجم، کتاب «العین» خلیل بن أحمد قراهیدی است. این روند ادامه یافت تا عصر حاضر، که معاجم تخصصی فراهم آمد.

چارچوب کتاب

فعل در زبان عربی، یکی از دو رکن اصلی کلام بوده و اهمیت آن به قدری است که کوفیان آن را، اصل در اشتقاق زبان عربی دانسته و معتقدند همه کلمات عربی، حتی مصدر، از فعل گرفته شده است. این معجم دو زبانه قرآنی که قابل استفاده برای عموم علاقمندان زبان عربی و فهم قرآن کریم است، همه افعال قرآن را در بر می گیرد. افزون بر آن، حرکات عین الفعل ماضی و مضارع، و نیز مصدر مشهور آن فعل آمده و بانمونه های کاربرد قرآنی معنای فعل مورد نظر، برای خواننده ملموس گردیده است.

با مراجعه به این کتاب، با دو گونه اطلاعات در باره فعل رو به رو می شویم: نخست، اطلاعات عمومی که برای همه گروه های علاقه مند به فهم قرآن سودمند است و همچنین اطلاعات تخصصی که مربوط به تعدیه و لزوم فعل های قرآنی بوده و برای دانشجویان زبان عربی و الهیات و نیز، طلاب حوزه های علمیه و مترجمان و مفسران سودمند است.

فعل در هر زبان، یکی از ارکان اصلی کلام است. به کارگیری هر فعل و چگونگی کاربرد آن با حرف اضافه مخصوص، یا بدون حرف اضافه و تشخیص تعدیه و لزوم آن، از مهارت های زبانی است. فراگیر هر زبانی، باید به خوبی، فعل را بشناسد تا در مکالمه و کاربرد نوشتاری آن زبان و درک معانی، دچار خطا نشود. یک فعل در یک زبان، ممکن است متعدی و در زبان دیگر، لازم و یا متعدی به حرف باشد. این پدیده، در افعال زبان عربی و فارسی، زیاد به چشم می خورد. از این رو، افعال متعدی و لازم در زبان عربی، با وجود گستردگی وازگان این زبان، یکی از لغزشگاه های حساس برای فراگیران زبان عربی و علاقمندان علوم قرآنی و نیز، مترجمان متون دینی به شمار می آید. یکی از دغدغه های دانش پژوهان و دانشجویان علوم اسلامی، به طور خاص و علوم عربی به طور عام، تشخیص متعدی و لازم بودن هر فعل است. زیرا، این امر در فهم معنا و ترجمه و کاربرد زبانی، تأثیر به سزایی داشته و درک مفاهیم و انتقال معانی، وابستگی بسیاری بدان دارد.

روش کتاب

هدف این کتاب، بررسی و تعیین نوع تعدیه و لزوم افعال عربی، با محوریت همه افعال قرآن است. نخست، همه افعال قرآن - و نیز مشتقات به کار رفته شده، از هر ریشه قرآنی - در بیست و نه باب، و بر اساس ترتیب الفبایی، استخراج شده است. چنانچه فعل، تنها به صورت مجرد استفاده شده باشد، فقط ریشه سه حرفی یا چهار حرفی یاد شده است، مانند: أبق، أبی و زلزل. اگر افزون بر مجرد، مشتقات مزید آن نیز به کار رفته باشد، بی درنگ، پس از ریشه مجرد، باب مزید به کار رفته از آن فعل، نیز آورده شده است، مانند: آتی آتی و نیز مانند اثر آثر. گونه سوم فعلها، بدین صورت است که مجرد فعل در قرآن به کار نرفته بلکه یک یا چند باب مزید آن، در قرآن آمده است، در این صورت، ریشه اصلی فعل که در قرآن، مجرد آن به کار نرفته در پراکنش قرار گرفته و مشتقات آن در ذیل ریشه آمده است. مانند: (أنس) أنس و استأنس. و در ذیل هر فعل، با سه عنوان: اللغة و المعنی، التعدیه و اللزوم، فی التنزیل العزیز، به بررسی فعل، از نظر تعدیه و لزوم و معنی آن فعل به زبان عربی و فارسی، پرداخته شده است:

۱. اللغة و المعنی. در این بخش، برای استخراج معنای کلمه و تعدیه و لزوم آن به کتب معتبری، چون لسان العرب، قاموس المحيط، العین، مجمع البحرین، معجم مقاییس اللغة مراجعه شده و همه مسایل مربوط به متعدی و لازم بودن یک ریشه، از این منابع گرفته شده است. چون، حجم این اطلاعات بسیار بوده و فقط، همین بخش، حدود چهار هزار صفحه است، برآن شدیم، که تنها نکات اساسی آورده شود. مباحث دیگر از وساخت کلام حذف شده است. افزون بر شرح کلمه به زبان عربی و برگردان آن به فارسی، حرکات عین الفعل ماضی و مضارع و نیز، مصدر مشهور افعال آورده شده است. اگر واژه میان چند معنا مشترک باشد، غالباً آن معنا که با سیاق قرآنی تناسب دارد، یادآوری شده است.
۲. التعدیه و اللزوم. در این بخش، تعدیه و لزوم هر فعل در قرآن تعیین گشته است. بنابراین، اگر فعلی در قرآن لازم به کار رفته، حکم به لزوم آن شده است. چنانچه، متعدی و یا چند وجهی است، وجه یا وجوه مربوط ثبت شده است. بدیهی است که هر فعل بررسی شده در این مجموعه، ممکن است غیر از وجه تعیین گشته، وجه دیگری نیز داشته باشد

که در قرآن به کار نرفته است. این گونه وجوه و مستندهای هر وجه قرآنی، در پانوشت یادآوری شده است.

۳. فی التنزیل العزیز. در این بخش، ضمن مراجعه به قرآن، آیاتی که مشتمل بر فعل مورد نظر بوده، مورد بررسی قرار گرفته و سپس، آیاتی به عنوان نمونه - از هر نوع یک آیه - آورده شده است. برای سهولت کار پژوهشگران و دست یابی آسان به آیات، نشانی سوره، هم به شماره وهم به نام، در پایان هر آیه آمده است. به عنوان مثال: (الصافات ۳۷/ ۱۴۰). در مراجعه به کتب اعراب القرآن و تفاسیر، در ذیل آیه مورد نظر، چنان چه به مطلب خاصی که در تعیین نوع تعدیه و لزوم فعل نقش داشته دست می یابیم، در ذیل آیه، آن نظر، به عنوان تاییدی بر نظر نهایی آورده شده است.

از آن جا که میزان کاربرد فعل و شمار آن، گاه در تعیین گونه تعدیه و لزوم نقش دارد، بر آن شدیم، تا شمار کار بردهای هر فعل نیز تعیین گردد. با این شیوه، چنان چه فعل در پانوشت از عبارت: «هذا الفعل استعمل مرة واحدة فی التنزیل العزیز» برخوردار باشد، پژوهشگر مطمئن می شود که این فعل فقط یک بار در قرآن به کار رفته و برای سنجش درستی وجه یاد شده، از مراجعه به قرآن و یا معاجم دیگر و نیز، بررسی نمونه های مشابه بی نیاز است.

در قرآن کریم، ۴۷۰ ریشه فعلی به کار رفته است. همه این افعال، در این کتاب بررسی شده است. بعضی از این افعال، هم مجرد وهم مزید آن به کار رفته و برخی دیگر، مجرد یا تنها مزید آن در آیات گوناگون به کار رفته است. در این میان، ممکن است یک ریشه فعلی، ده یا ده ها بار تکرار شده و از نظر وجه تعدیه و لزوم نیز، همه موارد یکسان باشد. این گونه موارد، همه به دقت ارزیابی شده و فقط یک یا دو مورد آمده و از تکرار موارد مشابه، به منظور پرهیز از اطناب خودداری شده است.

فهرس الافعال

در پایان کتاب، با ارائه جدول وفهرست افعال قرآنی، به ترتیب الفبایی، ضمن بیان وجه تعدیه ولزوم هر فعل در قرآن کریم، فعل هایی که فقط یک بار به کاررفته نیز با ذکر صفحه مورد نظر معین گشته است. شمار ریشه فعلی مورد بررسی، ۴۷۰ اصل است، که در مجموع، ۱۴۲۴ فعل قرآنی است.

این کتاب، در ۶۹۰ صفحه، از سوی انتشارات دانشگاه اصفهان چاپ شده و با دو قیمت ۹۵۰۰۰ ریال، با جلد معمولی و ۱۳۰۰۰۰ ریال، با جلد گالینگور، در آستانه بیست و هفتمین نمایشگاه بین المللی قرآن کریم عرضه گشته است.